

Aynurə SƏFƏROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

ORCID ID: 0000-0002-2198-9116

E-mail: aynura.safaroval@gmail.com

https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.2.107

**“QURBANI” DASTANININ SÜJET XƏTTİ:
ÜÇ FƏRQLİ VERSİYA ARASINDAKI QARŞILAŞDIRMA**

Açar sözlər: aşiq sənəti, məhəbbət dastanları, “Qurbani” dastanı, versiya, variant

SUMMARY

THE PLOT LINE OF THE EPIC OF "GURBANI": A COMPARISON BETWEEN THREE DIFFERENT VERSIONS

Various versions and variants of the epic "Gurbani", which is considered one of the most beautiful examples of the art of the Ashiq, are known to science. Briefly, these can be noted as the Ganja, Diri, Shirvan, Zanzan, Istanbul, Anatolian versions and the variants formed around these versions. In this article, we will compare the three main versions – Ganja, Diri and Anatolian versions. While examining the versions of the epic and the variants formed on their basis, although general similarities are observed in the plot line, some different episodes and motifs, and different characters are encountered. Considerable differences are observed in the goshmas and geraylis used in the versions of the epic, and there are also different points in the toponymic names. We believe that studying all the similar and different aspects will form a general idea about the epic, will lead to the presentation of comprehensive and complete considerations, and will show the unique position the epic occupies in Turkish culture.

Keywords: the art of ashug, epics of love, "Gurbani" epic, version, variant

РЕЗЮМЕ

**СЮЖЕТНАЯ ЛИНИЯ ДАСТАНА «ГУРБАНИ»:
СРАВНЕНИЕ ТРЕХ РАЗЛИЧНЫХ ВЕРСИЙ**

Науке известны различные версии и варианты дастана «Гурбани», который считается одним из лучших образцов искусства ашугов. Кратко, их можно отметить как версии из Гянджи, Дири, Ширвана, Занджана, Стамбула, Анатолии, а также варианты, сформировавшиеся вокруг этих версий. В данной работе мы проведем сравнение трех основных версий: Гянджинской, Дири и Анатолийской. Изучая версии дастана и сформированные на их основе варианты, можно заметить общие сходства в сюжете, но также встречаются некоторые отличительные эпизоды и мотивы, разные персонажи. В используемых в версиях дастана гошмах и герайлы также много различий, есть и отличительные моменты в топонимике. Мы считаем, что изучение всех схожих и различных аспектов позволит сформировать общее, всеобъемлющее мнение о дастане. Есть и разные моменты в топонимических названиях. Мы думаем, что изучение всех сходств и различий сформирует общее представление о дастане, станет причиной для представления зрелых и всеобъемлющих соображений и покажет своеобразное место дастана в тюркской культуре.

Ключевые слова: ашугское искусство, дастаны о любви, дастан «Гурбани», версия, вариант

Aşiq sənətinin ən gözəl örnəklərindən sayılan “Qurbani” dastanının müxtəlif versiya və variantları elmə məlumdur. Qısaca olaraq bunları Gəncə, Diri, Şirvan, Zəncan, İstanbul, Anadolu versiyaları və bu versiyalar ətrafında formalaşan variantlar kimi qeyd etmək olar. Bu yazıda üç əsas versiya – Gəncə, Diri və Anadolu versiyaları üzərində qarşılaşdırmalar aparacağıq. “Qurbani” dastanı məhəbbət dastanları

üçün spesifik olan bir çox maraqlı motivləri özündə birləşdirən məşhur dastanlardandır. Süjet xətti boyunca epik və lirik hissələr bir-biri ilə vəhdət halında əlaqələndirilmiş, maraqlı dastan mətni yaranmışdır. Dastandakı motiv və epizodlar ümumi süjet xəttini formalaşdırmış, xalqımıza məxsus düşüncələri, adət-ənənələrimizi, qədim türk dəyərlərini əks etdirmişdir. Dastanın versiyaları və onlar əsasında formalaşan variantları incələyərkən süjet xəttində ümumi bənzərliklər müşahidə olunsa da, bir çox fərqli epizod və motivlərə, fərqli personajlara, fərqli yer-məkan adlarına rast gəlinir. Bu fərqlilikləri motiv-epizodlar üzrə qruplaşdıraraq təqdim etməyə çalışacağıq. Dastanın əsas mətni kimi Gəncə versiyasını götürməklə motiv-epizodları həmin mətnin üzərində tərtib edib, daha sonra digər iki versiyanın epizodları ilə qarşılaşdıracağıq.

1. Qurbaninin ailəsi, doğuluşu və təhsili
2. Yuxuda Həzrəti Əlidən badə alıb içməsi – buta alması
3. Butasının ardınca səfərə çıxması
4. Səfər zamanı yolda qarşılaşdığı adamlarla (Saleh Sövdəyər, Mustafa tacir, Aşiq Valeh, Aşiq Saleh, bostançı, dərvişlər, Mahmud bəy ilə) ünsiyyəti və başına gələn hadisələr

5. Qurbaninin Pəri ilə qarşılaşması
6. Pərinin başqası ilə evləndirilməsi üçün edilən cəhdlər
7. Qurbaninin Qara Vəzir və qızı Nigar tərəfindən sınağa çəkilməsi
8. Qurbani ilə Pərinin evlənməsinə müxtəlif maneələrin yaradılması
9. Pəri ilə Qurbaninin molla çağıraraq Şeyx oğlu Şaha məktub yazdırması
10. Qurbaninin İsfahana şahın yanına şikayətə getməsi
11. Şeyx oğlu Şahın yardım üçün sərkərdə Becanı Gəncəyə yollaması
12. Pərinin yalançı ölüm xəbərinin yayılması, yalanın ifşası
13. Becanın göstərişi ilə Pərinin Qurbaniylə evləndirilməsi və toyun təşkili.

Dastanın Gəncə versiyasında yuxarıda sıraladığımız motiv və epizodları digər versiyalarla qarşılaşdırdıqda görünür ki, digərlərində eynilə bu şəkildə deyil. Sonuncu motiv-epizoddan da məlum olduğu kimi, Gəncə versiyasının sonu Qurbani ilə Pərinin izdivacı ilə bitir. Dastanın Diri və Anadolu versiyalarında isə yuxarıda sadalanan motiv-epizodlardakı müxtəlif fərqlərlə yanaşı, həm də bu versiyalarda sonluğun tamamilə fərqli şəkildə – Qurbaninin ölümü ilə bitməsidir. Bəs motiv-epizodlar arasında hansı mühüm fərqlər vardır? Əvvəla qeyd edək ki, həcminə görə Gəncə versiyası daha iri olsa da, baş vermiş hadisələrin zənginliyinə, motiv-epizodların bir-birilə əlaqələndirilməsinə görə Diri və Anadolu versiyaları heç də ondan geri qalmır. Diri versiyası başqa bir səpgidə işlənməsinə rəğmən “burada Gəncə versiyası ilə səsləşən, müştərək cəhətlər ancaq qəhrəmanların adları, Qurbaninin dirili, Pərinin isə gəncəli olmaları, Qara Vəzir və onun təşkil etdiyi sınaqlar, nəhayət, dastanın qoşmalarıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Gəncə versiyasında sınaq çoxdur. Diri versiyasında isə variantlara görə bəzən üç, bəzən hətta bircə sınaq vardır. Gəncə versiyasında sınaqların çox olmasının özünə görə səbəbləri vardır” (Təhmasib, 2011: 362). Fərqli epizod və motivlərdən bəhs edərkən Diri versiyasında qarşılaşılan məqamlardan Qurbaninin səfər zamanı altı gürcü gözəli ilə qarşılaşması, onlara gözəlləmə deməsi, daha sonra yaşlı qarının evində qonaq olması, qarılı ilə qızının Qurbaniyə aşiq olub, onun üstündə dalaşması motivlərini örnək olaraq göstərmək mümkündür.

Butasının ardınca uzun səfərə çıxıb, yolda başına gələn hadisələr, getdiyi, gördüyü məkanlar, qarşılaşdığı insanlar və hadisələr, qoşduğu qoşmalar, gəraylılar və digər məqamlar ümumi süjet xəttində oxşarlıq, yaxud da yaxınlıq təşkil edir. Buna baxmayaraq, mətnlərdə bir-birindən fərqlənən yer və məkan adları, süjet xətti boyunca rastlaşdığımız fərqli obrazlar, qəhrəmanın qarşılaşdığı insanlar, başına gələn hadisələr mövcud versiyalara görə fərqlənir. Digər versiyalarla müqayisədə Gəncə versiyasının obrazlarla zəngin olması diqqət çəkir. Gəncə versiyasında Qurbani Mirzalı xanın oğludur, Diri versiyasına görə isə o, dirili Fəraməz bəyin oğludur. Gəncə versiyasında göstərilir ki, Qurbani butasının ardınca səfərə çıxanda yolda Saleh Sövdəylə, Mustafa tacirlə, Aşıq Valehlə, Aşıq Salehlə, bostançı ilə, dərvişlərlə, Mahmud bəy ilə qarşılaşır. Diri versiyasında isə Qurbani, Aşıq Qasımla, bostançı Mahmudla, onun qızı Pəri ilə, altı gürcü qızı ilə rastlaşır, yaşlı qarının evində qonaq olur. Görüldüyü kimi, Saleh Sövdəyər, Mustafa tacir, Aşıq Saleh, Aşıq Valeh və dərvişlərlə qarşılaşma Diri versiyasında mövcud deyil. Gəncə versiyasında mövcud olan bostançı və Mahmud bəy obrazları isə Diri versiyasında bostançı Mahmud obrazı kimi qeyd edilmişdir. Gəncə versiyasındakı sazbənd Usta Bədəl, Dədə Yediyar kimi aşıq obrazlarına Diri versiyasında rast gəlinmir. Əvəzində Aşıq Qasım adlı bir aşıqla Qurbaninin deyişmə səhnəsi və adı göstərilməyən bir sazbəndlə dialoqu verilir. Hər iki versiyada Qurbaninin butası Pəridən bəhs edilərsə də, Gəncə versiyasında Pərinin Gəncə xanı Ziyad xanın qızı olduğu göstərilir. Diri versiyasında isə Pəri xanım Gəncə xanı Abdulla xanın bacısı kimi, Anadolu versiyasında isə Qarabağlı Ziyad xanın bacısı kimi təqdim edilir. Həmçinin hər üç versiyada Qurbani başına gələn haqsızlıqlardan şikayət etmək, haqq-ədaləti bərpa etmək məqsədilə şaha məktub yazıb, yanına şikayətə gedir. Bu motivin özü də hər üç versiyada fərqli işlənmişdir. Gəncə versiyasında şah obrazı “Şıx oğlu Şah” şəklində göstərilmiş, Şah İsmayıl Xətai nəzərdə tutulmuşdur. Diri versiyasında həmin obraz Şah Abbas kimi göstərilmiş, Anadolu versiyasında isə şah obrazı Pərizadın dayısı Hüsrevi Şah kimi təqdim edilmişdir. Gəncə versiyasında şahın Qurbaniyə dəstək məqsədilə göndərdiyi “sərkərdə Becan” obrazı olduğu halda Diri versiyasında bu obrazın adı çəkilmir, əvəzində şahın məktub göndərərək Qurbani ilə Pərinin evlənməsi üçün maneələrin aradan qaldırılmasından bəhs edilir. Anadolu versiyasında isə Hüsrevi Şah Qurbaniyə dəstək olmaq üçün otuz atlı verir və Ziyad xana məktub göndərir. Nəhayət, Gəncə, Diri və Anadolu versiyaları arasındakı ən mühüm fərqlərdən biri dastanın sonluğunun fərqli bitməsidir. Gəncə versiyasında dastan qəhrəmanları qovuşur. Diri versiyasında Qurbanini Mazannənə pirində ilan vurub öldürür, Pəri də Qurbaninin ölümünə dözməyib, bağı çatlayıb ölür. Anadolu versiyasında da Diri versiyasına uyğun olaraq sonda Qurbani Pərinin saxta məzarının başında bir ah çəkərək ölür (Azərbaycan dastanları, 2005; Erol, 2018). Bütün bu məqamlar Gəncə, Diri və Anadolu versiyalarının bir-birindən fərqləndiyini göstərsə də, ümumi məzmunundakı yaxınlıq, əsas qəhrəmanların eyniliyi, dastandakı şeirlərin əksəriyyətinin eyni olması versiyaların bir-birilə səsləşdiyini və onun geniş coğrafiyada yayıldığını göstərir.

Qeyd edək ki, dastandakı şeirlərin sayına görə də Diri və Anadolu versiyalarına nisbətən Gəncə versiyası daha zəngindir. Anadolu versiyası haqqında əvvəlki yazılarımızda bəhs etsək də, dastanın bu versiyasının Azərbaycan mühitində daha geniş tanınması məqsədilə ümumi süjet xətti haqqında bilgi vermək istərdik. Bu versiya da

kifayət qədər maraqlı və özünəməxsus süjet xətti olan mətnidir. Yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, digər versiyalarla Anadolu versiyası arasında ortaqlıqlarla yanaşı, fərqlər də kifayət qədərdir. Anadolu versiyasında əsas fərqlərdən biri Qurbaninin ailəsi ilə bağlı verilən bilgilərdir. Bu mətnə görə, Qurbaninin atası Acem elindən İran şəhərindən olan Anka bezirgandır, Qurbani üç qardaşdan biri, ən kiçiyidir. Qurbaninin yaşca özündən böyük, Recep və Şaban adlı iki qardaşı var. Qurbani qardaşlarının arxasınca əkin yerinə gedərkən yolda bir yaşıl çadıra rast gəlir, çadırın içərisinə girib yuxuya gedir. Sən demə, bu çadır Qırxlara məxsus çadır imiş. Qurbani yuxuda ikən Qırklar çadıra gəlib onu görür, əvvəlcə öz aralarına almaq istəsələr də, sonra bu fikirdən yan keçib ona müqəddəs bir cam içirirlər, Qurbani “Pərizadın eşqinə!” deyib həmin badəni nuş edir, yuxuda ona aşiq olur. Qırklar eynilə Pərizada da həmin camdan içirib onları bir-birinə aşiq-məşuq edirlər. Qardaşları Qurbanini axtarıb yaşıl çadıra tapandan sonra sorğu-sual edirlər. Qurbani başına gələnləri məşhur “Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər” qoşmasını deyərək anladır. Bu versiyada Qurbaninin Pərizad üçün səfərə çıxdığı yerlər Qarabağ ərazisindədir, yəni hadisələr Qarabağda baş verir. Pərizad “Qarabağ şəhəri”ndə yaşayan Ziyad xanın bacısı kimi təqdim edildiyindən Qurbani də Qarabağ torpağına doğru səfərə çıxır. Yolda bir dərvişlə rastlaşan Qurbani onunla paltarını dəyişir, əynindəki dərviş libasıyla “Qarabağ şəhəri”ndəki Ziyad xanın evini axtarıb tapır, evin qarşısındakı elçi daşının üstündə oturur. Pul-para verib dərvişi yola salmaq istəyənlərə Qurbani dərviş olmadığını, Ziyad xanla görüşmək istədiyini deyir. “Bu dərviş nə tərbiyəsizdir” deyərək Ziyad xan Qurbanini döydürüb, oradan qovdurur. Qurbani özünə gələndən sonra şəhəri gəzir, bir saz dükanından saz alaraq çalıb bütün aşıqları heyran edir. Bu xəbər Ziyad xana çatdıqdan sonra Ziyad xan Qurbanini saraya gətirir, sarayda olarkən Qurbani ilə Pərizad bir-birlərini görür, bir şeir deyərək Qurbani öz eşqini Pərizada bildirir. Qurbaninin bu cəsarətini eşidən Ziyad xan Qurbanini öldürməyə qərar verir. Məclisdəkilər qərara gəlirlər ki, Qurbanini öldürməzdən əvvəl ona saz çalmağa imkan versinlər. Qurbani sazla çalıb oxuyandan sonra məclisdəkilər onun haqq aşığı olduğunu görürlər. Ziyad xan bacısını ona verməyə razılıq verir (Erol, 2018: 247-259). Süjet xəttini təşkil edən bütün motiv və epizodların Gəncə və Diri versiyaları ilə həm səsləşdiyi, həm də müəyyən fərqlərin izləndiyi bu versiya da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Digər versiyalardakı kimi burada da Kəl Vəzir Qurbani ilə Pərizadın qovuşmasına mane olur. Öz qızı Şirin Nigar ilə fənd işlədərək Qurbanini aldatmağa cəhd edirlər. Haqq aşığı olan Qurbani bu kələyi başa düşür. Kəl Vəzirin qızı Nigar bu iki aşiqi ayıra bilməyəcəyini görüb onlara cadu etdirmək qərarına gəlir. Qurbaniyə cadu etdirərək onu tənha bir adaya göndərir. Oradan qurtulmaq üçün Qurbani bir sal//qayıq düzəldərək xilas olmağa çalışır. Bu vaxt qır atlı Xızır yetişib onu xilas edir. Bundan sonra Qurbani gecə vaxtı Pərizadla bağçada görüşərək başına gələnləri ona danışır. Pərizad onlara kömək edə biləcək yeganə insanın dayısı Hüsrevi Şah olduğunu deyir, bir məktub yazaraq Qurbanidən Hüsrevi Şaha göndərir. Altı aylıq uzaq yolu Hüsrevi Şahın yanına səfərə çıxan Qurbani, nəhayət, mənzilbaşına çatır. Məsələdən agah olan Hüsrevi Şah Ziyad xana məktub yazaraq Qurbani ilə Pərizadın qovuşması üçün tapşırıq verib əmr edir. Hüsrevi Şahın yanından geri dönərkən Qurbani yolüstü şahın xalasının yaşadığı şəhərə baş çəkir. Şahın xalası dünyasını dəyişdiyindən şəhəri xalası qızı idarə edirmiş. Bu qız həm də aşıqlığı bacarımış. Odur ki, şəhərə gələn aşıqlarla deyişərək onları

imtahan edirmiş. Qız Qurbani ilə də deyşir, onu imtahan edir. Şert kəsir ki, əgər uduzsan, səni öldürəcəyəm, əgər qalib gəlsən, səninlə evlənəcəyəm, şəhərin idarə edilməsini sənə verəcəyəm. Qurbani qıza qalib gəlir, lakin onunla evlənməkdən və şəhəri idarə etməkdən boyun qaçırır. Qurbaninin başına gələnləri bilən bu qız da Ziyad xana məktub yazaraq sevgililərin qovuşmasına dəstək tələb edir, otuz atlı da özü yardım verib onu yola salır. Qurbani Pərizadın yaşadığı şəhərə geri dönəndə Kəl Vəzir ilə qızı Nigarın quraşdırdığı hiyləyə inanır. Pərizadın yalançı ölüm xəbərini eşidən, saxta məzarını və Pərizad xanımın ehmanı üçün paylanan “can halvəsi” ni bilən Qurbani dərin ah çəkərək ölür. Bunu bilən Pərizad da Qurbaninin cəsədini qucaqlayıb ölür (Erol, 2018:). Bu versiyanın sonluğu, qəhrəmanların ölümü ilə bitməsi baxımından Diri versiyası ilə paralellik təşkil etsə də, ölümün səbəbi eyni deyildir. Diri versiyasında qəhrəmanı ilan vurub öldürmüş, Pəri də sevgilisinin ölümünə dözməyib bağı çatlayıb ölmüşdü. Ümumiyyətlə, hər üç versiyadan gəlinən nəticə budur ki, türklərin yaşadığı coğrafiyada aşılıq ənənəsi müqəddəs hesab olunmuş, böyük bir millətin mədəniyyətini təmsil etmişdir. Türklər üçün aşığın özü də, sazı da daim müqəddəs sayılmışdır.

Nəzərə alsaq ki, Anadolu versiyası Türkiyə mühitində formalaşmış mətndir, bu versiyanın giriş və sonluq hissələrindəki qəlib ifadələrdən, ümumiyyətlə, bütün məzmunundan bu, aşkar görülsə də, toponimik adların bizim ərazilərlə bağlılığı Qurbani dastanının Azərbaycan mühitinə doğmalığını təsdiqləyir. Anadolu bölgəsinin bizə ərazi cəhətdən çox yaxın olması, aşıqların sərhəd tanımadan daim hərəkətli olması bu dastanın ümumtürk coğrafiyasında yayılmasına səbəb olmuşdur. Fikrimizcə, versiyalar arasındakı bütün fərqli cəhətləri öyrənmək dastanla bağlı ümumi fikir formalaşdıracaq, gələcəkdə də əhatəli və dolğun elmi mülahizələrin təqdiminə səbəb olacaq. Ümumiyyətlə, “Qurbani” dastanı ümumtürk mədəniyyətində tutduğu özünəməxsus yerinə, sanbalına görə hər zaman öz dəyərini qoruyacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları (2005). 5 cildə, I cild. Təkmilləşdirilmiş II nəşri. Tərtib edənlər: Axundov Ə., Təhmasib M. Bakı, Çıraq nəşriyyatı, 2005
2. Təhmasib M. (2011) Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı, “Kitab Aləmi” NPM, 2011
3. Erol M. (2018) Kurbanı ile Perüzat hikayesinin Çorum yazma varyantı üzerine bir değerlendirme. *Asia Minor Studies. International journal of social sciences*. Cilt: 6, Sayı: 12, Temmuz 2018

